

ЛІТЕРАТУРА НОН-ФІКШН: ДО ПИТАННЯ ПРО СПЕЦИФІКУ

Олександр Афанасьєв, Ірина Василенко

Анотація. Популярність літератури нон-фікшн зумовлена наявністю в інформаційному просторі величезної кількості недостовірної інформації з будь-якого питання. Термін нон-фікшн слід відрізняти від «невигаданої літератури». Немає підстав включати туди документальну прозу, зокрема, мемуари, біографії, щоденники, листи, а також науково-популярну і навчальну літературу. Фактична точність цього жанру дуже перебільшена. Усякий факт залежить від способу його представлення та інтерпретації. Адекватним синонімом нон-фікшн слід вважати термін «літературна журналістика».

Ключові слова: нон-фікшн, літературна журналістика, художня література, неvigадана література, факт.

Нон-фікшн як поняття і вид діяльності активно функціонує вже понад півстоліття, швидко набираючи популярність на пострадянському просторі. Особливий інтерес до нього виник в журналістському середовищі, але швидко поширився на письменницькі кола, оскільки письменники відчували серйозну конкуренцію [Захаров 2018]. Зацікавилися ним з тих пір, коли в сферу нон-фікшн, нехудожньої літератури, була введена особлива журналістика, пізніше названа літературною журналістикою, яка активно застосовувала художні форми подачі матеріалу. «Мені, – писав Т.Вульф, що став родоначальником не тільки нової журналістики, а й нового розуміння нон-фікшн, – не просто відкрилися можливості працювати в нон-фікшн за допомогою прийомів письма, традиційно використовуваних романістами і новелістами. Це теж, але і дещо ще. Відкриття полягало в тому, щоб в журналістиці і нехудожній прозі використовувати весь белетристичний арсенал – від звичайних діалогів до потоку свідомості – і застосовувати ці різні прийоми одночасно або один за іншим ... щоб запалити читача і змусити його задуматися» [Вульф 2008].

Новий термін, точніше його нове розуміння, почали приміряти на багато жанрів за межами публіцистики, до біографій, щоденників, мемуарів, підручників, науково-популярної белетристики [Гвоздев 2011], які і раніше вважалися нехудожньою літературою, але на більше не претендували. З'явилося багато дослідників даного феномена, потік яких не вичерпується, а останнім часом різко посилюється [Протасова 2014]. Були спроби простежити його передумови, межі застосування, структуру, стилістику [Hartsock 2000], [Вульф 2008]. При цьому термін, як і раніш, залишається вкрай невизначеним. Дослідження, що тривають кілька десятків років, не дали скільки-небудь точного визначення нон-фікшн, не виявили його жанрові межі, навіть термін не сформувався. У довгому ряду назв фігурують і журналістський роман, і літературна журналістика, і література факту, і документальна проза та ін.

Не претендуючи на вирішення всіх перерахованих проблем, обмежимо мету статті методологічними міркуваннями щодо уточнення жанрових меж нон-фікшн.

Найпростіший, але і самий ущербний спосіб класифікації полягає в поділі літератури на фікшн, тобто вигадану, вона ж художня, і нон-фікшн, тобто неvigадану, нехудожню. Сумнівні виникають відразу, коли починають перераховувати види, жанри і

інші рубрики та підстави того чи іншого віднесення, зокрема, стосовно «літературної журналістики».

Дійсно, якщо, як вважав той же Вульф та інші класики, тут потрібно застосовувати художній арсенал, то чому ж це не вважати вже художньою літературою? Спроби виявити для солідності причини нової журналістики або щось схоже в більш ранній літературі, в тому числі художній, істотно ускладнили, а то й заплутали, ситуацію, оскільки довелося до нон-фікшн віднести окремі твори художньої літератури. В результаті вийшло, що до тексту нон-фікшн висуваються дві головні вимоги: фактична точність і художня форма викладу [Вульф 2008], що дуже суперечливо.

Спроби вирішити протиріччя призводять до того, що журналісти, літератори і дослідники вкладають в ці вимоги різний зміст.

Журналісти вважають літературністю, крім всіляких художніх технік, детальний опис місця події, соціокультурного контексту, наявність великої кількості діалогів, а головне фіксацію зовнішності і мовних нюансів героїв. Остання обставина підсилює ефект присутності читача і викликає додаткові емоції. Відомий авторитет у цій сфері, американський журналіст, письменник і дослідник Том Вульф назвав даний феномен новою журналістикою. Ідея новизни полягала в тому, що журналістські тексти слід робити такими, щоб вони читалися як роман [Вульф 2008]. Так виходить художній, але все ж репортаж, хоча він значно запізнюється за часом, відрізняється великим об'ємом матеріалу і громіздкістю в порівнянні з традиційним репортажем. Сюди звичай відносять особистісні нариси, журналістські хроніки, публіцистику і особливо тревел-блоги, ндзвичайно популярні в даний час. Зазначені вимоги, особливо неvigадані детальні описи місця події, а також зовнішності і особливостей мови персонажів, дозволяють читачеві перебувати в гущі подій подібно свідкові, і одночасно, завдяки вимогу літературності викладу, насолоджуватися літературними способами подачі матеріалу [Гвоздев 2011].

З точки зору письменників особливістю нон-фікшн є фактична точність оповідання, скажімо, роману, новели, з відповідними посиланнями, свідоцтвами, часом фотоматеріалами, відеосюжетами і іншими доказами автентичності подій і героїв, чого раніше не вимагали від літературного твору [Басинский 2019]. Це важливо для читача, любителя художньої прози, який бажає пережити, осмислювати і взагалі перебувати не в вигаданому, а в реальному світі. Так з'являються романи-нон-фікшн. Їх відмінність від репортажів нон-фікшн, полягає в наявності художнього вимислу, який стосується переважно не фактів і героїв, а компонування матеріалу, має на увазі переважання наративності, сюжетності, образності мови і інших типових літературних компонентів. В цьому випадку факти, їх точність і достовірність також важливі, але вторинні по відношенню до художності і є способом уявлення суттєвої для письменника проблеми. Для журналістської ж нон-фікшн, навпаки, фактаж є визначальним, а художність служить допоміжним засобом уявлення. Втім, нерідко і те, і інше відносять до «літературної журналістики», як охрестив цей жанр Норман Сімс.

Феноменом такого нон-фікшн зацікавилися не лише журналісти та письменники, які пишуть в цьому жанрі і мимоволі осмислюють його, а й вчені різних спеціальностей: літературознавці, соціологи, історики, філософи, які намагаються зрозуміти даний феномен. Захищено чимало дисертацій [Местергази 2008], [Шутяк 2017], нон-фікшн увійшов в підручники з різних спеціальностей [Денисова 2012], хоча єдності думок, як і раніше, немає.

Деякі дослідники настільки розширюють рамки нон-фікшн, що включають туди всю нехудожню літературу і навіть деякі види художньої прози, підкреслюючи невідгаданість представленого фактичного матеріалу і маючи на увазі буквальный переклад терміну [Комлев 2018]. Інші звертають увагу на те, що в рамках нон-фікшн відбувається формування нової жанрової модифікації, в якій об'єднуються нарис, репортаж, мемуари з елементами вимислу, з прикметами художньої, емоційно забарвленої прози [Денисова 2012].

Дуже спірним є віднесення до нон-фікшн біографій, автобіографій, щоденників, науково-популярної та навчальної літератури або історії тих чи інших явищ, місць, феноменів, як це роблять деякі автори [Комлев 2018]. Хоча, зрозуміло, відома схожість є, особливо в уявній точності фактичного матеріалу і літературному способі подання подій життя відомих людей або наукових даних. Зрештою, цікавим повинен бути і наукова праця, і підручник, і біографія, а не тільки вигадані сюжети, події і герої. Але ...

Біографії та автобіографії, як, втім, і мемуари, щоденники, листи тощо, які часто відносять до документальної прози, відрізняються від нон-фікшн за багатьма параметрами. По-перше, в документальній прозі здійснюється досить довільний, хоча і важливий для автора і цікавий читачеві, відбір фактів і їх особливе угруповання, в той час як в нон-фікшн, особливо в «літературній журналістиці», як цей жанр замислювався і розвивався, сам факт визначає матеріал, що підбирається до нього. По-друге, в центрі уваги документальної прози знаходиться особлива позиція автора, а в нон-фікшн автор як би відсутній, за нього говорять матеріали, свідки і свідчення. По-третє, читачеві прози цікаві не тільки викладені факти, але не меншою, а то і більшою мірою, ставлення автора до описаних подій. По-четверте, події щоденників, мемуарів, біографій становлять певну еволюцію описуваних подій і позиції автора, а нон-фікшн виявляє, скоріше, причини представленого явища. По-п'яте, читач, як правило добре знайомий з соціокультурною або історичною ситуацією, в якій працює документаліст, і документальна проза лише уточнює окремі деталі, в той час як нон-фікшн на перше місце ставить саме деталі, роблячи їх самостійним об'єктом вивчення та подання. По-шосте, в документальній прозі головним персонажем є автор, який вартий уваги як прославлений експерт, авторитетний учасник, всім відома особа, і, знову ж, висвічується цікава позиція автора, в силу чого він вартий уваги, в той час як в нон-фікшн автор далеко не на першому місці, і він, якщо і заслуговує на увагу, то саме як майстер нон-фікшн. По-сьоме, в документальній прозі немає того ажіотажу навколо ексклюзивності [Захаров 2018], як в нон-фікшн, особливо в «літературній журналістиці».

Біографія або автобіографія на перший погляд здаються викладом фактів, зосередженням «чистої інформації». Насправді це наративи з досить довільним сюжетом, повністю залежним від автора. Тому біографії однієї і тієї ж людини, написані різними авторами, будуть вельми відрізнятися. Все залежить від тієї ідеї, яка покладена в основу біографічного сюжету. З орієнтацією на неї будуть відбиратися факти і укладатися в закономірну, логічно послідовний ланцюжок подій, де кожне наступне як би закономірно випливає з попереднього. Якщо ж додати відповідні коментарі, в яких одне і теж явище буде витлумачено протилежним чином, то побачимо протилежні картини життя одного і того ж персонажа. Досить згадати біографії Леніна, Сталіна, Гітлера, Мазепи, Бендері, Катерини Другої та інших вождів, царів, політиків, що представляють їх героями, а з часом або просто в іншому викладі – злочинцями.

Зазначена залежність будь-якого факту від способу його представлення та інтерпретації істотно звукує сферу «невигаданої» літератури. Там може йти мова про

відносно нейтральні факти, які мало залежать від ідеологічних, політичних і взагалі ціннісних уподобань. Останнє має місце, коли явно або неявно маються на увазі загальнолюдські цінності або цінності здорового глузду. В їх світлі факти набувають значну стійкість. Тому такого типу популярні репортажі нон-фікшн не ставлять під сумнів щодо фактичної точності, і це збільшує їх популярність. Але навіть в цьому випадку не все однозначно, оскільки художня забарвленість факту завжди істотно змінює його. За висловом відомого представника американського «нового журналізму» Нормана Мейлера факт в літературі нон-фікшн перетворюється в фактоїд [Гвоздев 2011: 242]. А це вже інша річ.

Особливу небезпеку становить віднесення до нон-фікшн псевдонаукової літератури, зокрема, псевдонаукових текстів з психології поведінки, так званих підручників життя, як, втім, і всього корпусу псевдонаукової літератури. Та обставина, що вона часом написана дуже цікаво, не робить наведені там дані фактами, зокрема, науковими фактами. Є суттєва відмінність популярної психологічної, історичної чи іншої наукової літератури від псевдонаукової [Афанасьев Василенко 2020]. Правда, ненаукова література типу «псевдо», зокрема, різні псевдонаукові тексти, наприклад псевдобіографії, користується значною популярністю [Гвоздев 2011]. Там свідомо змішані факти і вигадка. Інколи це породжує переконливість автора і викликає інтерес читача. Можливо, така література має право на існування. Однак, чи правомірно зараховувати таку літературу, це доволіно користуються фактами, до жанру нон-фікшн, яка за визначенням вимагає правди і точності факту?

Тим більше, наукову літературу або підручники не слід рахувати по відомству нон-фікшн, навіть якщо вони літературно викладені. Науковий фактаж вельми істотно відрізняється від журналістського, письменницького і взагалі буденного фактажу. Наука не займається буденними фактами, і зведення наукових фактів до звичайних здатне зруйнувати науку. Тому, до речі, надзвичайно важливо, щоб журналісти, які популяризують науку, наукові відкриття, теорії чи інші наукові положення, мали хорошу загальнонаукову і загальноосвітню, а не тільки журналістську, підготовку.

Загальною причиною затребуваності нон-фікшн у наші дні є наявність величезної кількості суперечливої, плутаною, неперевіреної і недостовірної інформації практично з будь-якого питання, часто, до того ж, присмаченої ідеологічними, політичними і тому подібними коментарями, що виражають певні, часто злочинні групові та індивідуальні інтереси. У масовій свідомості не надто чітко розрізняються, а нерідко змішуються піднесені і низьке, наукове і псевдонаукове, художнє і нехудожнє, теорія і здоровий глузд. Відповідно, правдивість і фактична точність нон-фікшн загалом тільки здається такою, вони вельми перебільшені.

Мало хто звертає увагу на те, що точність, будь то точність визначення, точність факту, точність висловлювання, свідчення, – річ дуже відносна. Міра відносності залежить від часу, сфери застосування, ступеня тощо. В методології науки ці ситуації добре опрацьовані, в тому числі і щодо наукового факту. Науковий факт завжди теоретично навантажений, залежить від теорії, положення якої визначають ступінь його точності і навіть форму і спосіб його існування. Звичайний, ненауковий факт завжди залежить від інтерпретації, яка в повсякденному сенсі виконує роль теорії. Не існує чистих незалежних фактів, ні в науці, ні поза її межами, як і взагалі чистої інформації. Відносно чистими, точними фактами іноді вважають дату народження, час події і тому подібні дані. Але, по-перше, їх роль не така вже й велика, а, по-друге, вони чимось або

кимось підтверджені, наприклад, свідченнями, документами, які можуть бути підробленими.

Відносно точних свідчень очевидців, слід пам'ятати незаперечну наукову формулу: «бреше як очевидець». Справа в тому, що очевидець ніколи не може точно відтворити картину події. По-перше, він не все бачив, по-друге, переживав емоції, які «затмарюють розум», по-третє, головним визначив не те, що важливо, скажімо, для слідства, а те, що йому здалося важливим, по-четверте, мимоволі дав свою інтерпретацію і кризь неї згадує події. Можна продовжувати цей перелік до нескінченності. Загальновідомо, що люди, наприклад, які пережили війну, через деякий час згадують не стільки те, що бачили, скільки те, що читали про це, в усякому разі кризь прочитане або побачене в кіно згадують і інтерпретують минуле.

Журналістське або письменницьке розслідування факту нагадує ситуацію в науці, коли формулюється теорія ad-hoc. Такі теорії досить незадовільні в науці, оскільки пояснюють тільки даний випадок. З ними якийсь час миряться, бо немає нічого кращого, але прагнуть це краще відшукати, тобто побудувати теорію, яка пояснює ще щось, крім даного випадку. Теорія повинна володіти нормою загальності, пояснювати всі випадки даної групи, та ще й передбачати нові.

Аналогом такої загальності в художній літературі є типізація. Художній тип тим і важливий, що це загальність, впізнавана і застосовна до інших аналогічних випадків. З цього приводу склався вираз «знайомий незнайомиць». Цієї важливої ознаки позбавлена література non-fіkshn. Зрозуміло, у неї свої переваги, але її приватний, одиничний випадок, на відміну від типового, мало чому вчить, погано екстраполюється і узагальнюється, тому не дає освітньої родзинки, властивої художній літературі, хоча емоційний вплив має, хочеться вірити, що позитивний.

Переживання або співпереживання, яке викликається non-fіkshn – важлива, але мало не єдина, перевага non-fіkshn. Ознака точності факту, яка приписується цьому жанру, викликає сумнів.

Здається, що художня література в певному сенсі правдивіше літератури non-fіkshn.

Таким чином, термін non-fіkshn не слід розширювати до «невигаданої літератури». Немає підстав включати туди документальну прозу, зокрема, мемуари, біографії, щоденники, листи, а також науково-популярну і навчальну літературу. Фактична точність цього жанру дуже перебільшена. Адекватним синонімом non-fіkshn слід вважати термін «літературна журналістика».

Список літератури

Афанасьев А.И. Василенко И.Л. Методология науки в борьбе с псевдонаукой. Modern engineering and innovative technologies. Issue 11. Part 2. Karlsruhe: Sergeieva&Co, 2020. P.36-42

Басинский П. Сочинять без вымысла URL: <https://rg.ru/2015/07/13/basinskii.html>

Вульф Т. Новая журналистика и антология новой журналистики. Санкт-Петербург. Амфора, 2008. 574 с. URL: https://royallib.com/read/vulf_tom/novaya_gurnalistika_i_antologiya_novoy_gurnalistikii.html#0

Гвоздев А.Б. Искусство факта. Понятие креатив non-fіkshn. Балтийский филологический курьер, 2011, №8, с241-249.

Захаров Д. В. «Дорогие удовольствия»: письма Трумена Капоте и реконструкция творческой истории «Хладнокровного убийства». Литература двух Америк. 2018. № 5. С.

164—180.

Денисова Т. История американской литературы. Київ. Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. 487 с.

Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов. URL: <http://rus-yaz.niv.ru/doc/foreign-wordskomlev/index-205.htm#205>

Местергази Е. Г. Художественная словесность и реальность : документальное начало в отечественной литературе XX в. : дис. ... д-ра филол.наук : 10.01.08. Москва. 2008. 246 с.

Протасова Г. На межі репортажу й роману. Korydor. 2014. 10 жовтня. URL: <http://old.korydor.in.ua/texts/1689-na-mezhi-zhurnalistyky-na-mezhi-zhurnalistyky>

Шутяк Л.М. «Новий журналізм» у медійному дискурсі України: генеза та жанрово-стилістичні ознаки. : дис. ... канд. наук із соціальних комунікацій: 12.04.2017. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Shutiak_Liliiia/Novyi_zhurnalizm_u_mediinomu_dyskursi_Ukrainy_geneza_ta_zhanrovo-stylistychni_oznaky/

Hartsock J. A History of American Literary Journalism. The Emergence of a Modern Narrative Form. Amherst: Univ. Massachusetts Press, 2000. 294 p.

Alexander Afanasiev, Irina Vasilenko

LITERATURE NON-FICTION: ON THE QUESTION OF SPECIFICS

Abstract. Non-fiction as a concept and type of activity has been active for over half a century. It is rapidly gaining popularity in the post-Soviet space. Special interest in it arose in the journalistic community, but also spread to writers.

The general reason for the demand for non-fiction nowadays is the presence in the information environment of a huge amount of unreliable information on any issue.

This term began to be tried on many genres outside of journalism, unjustifiably spreading it. Studies lasting several decades have not given any precise definition of non-fiction, have not revealed its genre boundaries, not even the term has been formed. A long series of titles includes journalistic novels, literary journalism, factual literature, documentary prose, and others. Some researchers are expanding the scope of non-fiction so much that they include all non-fiction and even some types of fiction, emphasizing the unimaginativeness of the presented factual material and referring to the literal translation of the term.

The actual accuracy of this genre is greatly exaggerated. We must recognize the significant dependence of any fact on the way it is presented and interpreted. Even the artistic color of the fact always significantly changes it.

The term non-fiction should be distinguished from pseudo-scientific. There is no reason to include documentary prose, in particular, memoirs, biographies, diaries, letters, as well as popular science and educational literature. Particularly dangerous is the attribution of non-fiction pseudo-scientific literature. The fact that it is sometimes written very interestingly does not make the data given there scientific facts. There is a significant difference between popular psychological, historical or other scientific literature from pseudo-scientific. The term "literary journalism" should be considered an adequate synonym for non-fiction.

Key words: non-fiction, literary journalism, artistical literature, fiction, not fictional literature, fact.

References

Afanasev A.I. Vasilenko I.L. (2020) *Metodologiya nauki v borbe s psevdonaukoy*

[Methodology of science in the fight against pseudoscience]. Modern engineering and innovative technologies. Issue 11. Part 2. Karlsruhe: Sergeieva&Co. P.36-42.

Basinskiy P. (2018) *Sochinyat bez vyimyisla* [Compose without fiction]. URL: <https://rg.ru/2015/07/13/basinskii.html>

Vulf T. (2008) *Novaya zhurnalistika i antologiya novoy zhurnalistiki* [New journalism and an anthology of new journalism]. Sankt-Peterburg. Amfora. 574 p. URL: https://royallib.com/read/vulf_tom/novaya_gurnalistika_i_antologiya_novoy_gurnalistiki.html#0

Gvozdev A.B. (2011) *Iskusstvo fakta. Ponyatie kreativ non-fikshn* [The art of fact. Creative non-fiction concept]. Baltiyskiy filologicheskiy kurer. №8, p.241-249.

Zaharov D. V. (2018) «*Dorogie udovolstviya*»: *pisma Trumena Kapote i rekonstruktsiya tvorcheskoy istorii «Hladnokrovnogo ubiystva»* ["Expensive pleasures": letters from Truman to Capote and reconstruction of the creative history of "Cold-blooded murder"]. *Literatura dvuh Amerik*. № 5. P. 164—180.

Denisova T. (2012) *Istoriya amerikanskoyi literaturi* [History of American Literature]. Kiyiv. Vid. dim «Kievo-Mogilyanska akademiya». 487 p.

Komlev N.G. (2018) *Slovar inostrannyih slov* [Dictionary of foreign words]. URL: <http://rus-yaz.niv.ru/doc/foreign-wordskomlev/index-205.htm#205>

Mestergazi E. G. (2008) *Hudozhestvennaya slovesnost i realnost: dokumentalnoe nachalo v otechestvennoy literature XX* [Artistic literature and reality: a documentary beginning in the domestic literature of the twentieth century]; dis. ... d-ra filol.nauk. Moskva. 246 p.

Protasova G. (2014) *Na mezhi reportazhu y romanu* [On the inter-reportage to the novel]. Korydor. 10 zhovtnya. URL: <http://old.korydor.in.ua/texts/1689-na-mezhi-zhurnalistyky-na-mezhi-zhurnalistyky>

Shutyak L.M. (2017) «*Noviy zhurnalizm*» u mediynomu diskursi Ukraini: *Geneza ta zhanrovo-stylistichni oznaki* ["Novy zhurnalizm" in the media discourse of Ukraine: the genesis of genre and stylistic signs]; dis. ... kand. nauk iz sotsialnih komunikatsiy; URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Shutiak_Liliiia/Novyi_zhurnalizm_u_mediinomu_dyskursi_Ukrainy_geneza_ta_zhanrovo-stylistichni_oznaky/

Hartsock J. (2000) *A History of American Literary Journalism. The Emergence of a Modern Narrative Form*. Amherst: Univ. Massachusetts Press. 294 p.

Стаття надійшла до редакції 25.05.2021